

М. ПОПОВИЧ

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ *

У міжнародному слововжитку вислову «національна ідея» як усталеного і чітко визначеного політологічного поняття немає. Цей термін прийшов останнім часом з політичної публіцистики і має дуже різне тлумачення у різних політичних контекстах і в різних авторів. Тому насамперед слід визначити, в якому сенсі можна розуміти вислів «національна ідея» і які супутні значення цього поняття, запозичені з ідеологічної практики, мають специфічні політичні відтінки, що вносять сум'яття або й хибно тлумачать суть справи.

Розуміння національної ідеї, пов'язане з уявленнями про дух («ідею») людства, людської історії та його втілення у конкретних націях у вигляді їх різних «ідей» («історичних місій»), було властиве романтичним діячам національно-визвольних рухів ХІХ століття, у тому числі українським. Ми не можемо просто повернутися до трактування національної ідеї як історичної місії даної нації, тобто її *призначення* у поступальному розвитку людства, — воно є даниною класичному ідеалізму і романтизму. Подібні конструкції належать безповоротному минулому.

* Доповідь, виголошена на засіданні Президії НАН України.

У ході обговорення проблеми на комісії, створеній НАН України, висувалося також трактування національної ідеї як явища масової національної психології, а, отже, значною мірою — явища суто стихійного, напівусвідомленого, ірраціонального. З цього погляду національна ідея як гасло означала б просто заклик до мобілізації усіх духовно-емоційних ресурсів нації, до її патріотичних почуттів. Надаючи великого значення емоційній насиченості відчуття національної ідентичності, і науковці, і політики не можуть забувати про головне — формулювання ідеї, що має цілком практичний і раціональний зміст.

Принагідно хотілося б зазначити, що поняттю «ідея» були присвячені глибокі праці академіка нашої Академії, видатного філософа П.В. Копніна. Ідея є такою формою свідомості, в якій, по-перше, дано певний образ *реальності*, і, по-друге, сформульовано пов'язану з цим образом мету і *спосіб її досягнення*. Отже, містить, окрім почуттів, і картину світу з його цінностями та проблемами, і проект його перетворення. Широковживане нині слово «проект» має не тільки інженерно-технологічне значення, а й потрактовує будь-яку суспільну діяльність, у якій можна виділити мету і засоби її досягнення

ПОПОВИЧ Мирослав Володимирович. Академік НАН України. Директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України (Київ). 2005.

(соціальну технологію). Можна сказати, що *національна ідея — це суспільний проект загальнонаціонального масштабу, невід’ємною частиною якого є певне уявлення про об’єктивне становище нації, її цінності і проблеми, а також про загальнонаціональні цілі та шляхи їх досягнення*. І, прагнучи сформулювати українську національну ідею, ми будемо *сучасний український проект*.

Національна ідея не є єдиною ідеєю, єдиним проектом, що має значення для нації. Висуваючи певну сукупність цілей як національну ідею, громадські і політичні сили тим самим формулюють такі проекти, які можуть бути розв’язані *в рамках даної нації*. На відміну від них, наприклад, інтернаціональна ідея формулює загальнолюдський проект безвідносно до національних рамок, християнська або ісламська ідея — проекти, що мають бути реалізовані у межах даних релігій, тощо. В історії визвольної боротьби українського народу велике значення мали також *демократична ідея*, тобто політична ідея народовладдя, захисту основних прав і свобод людини, та *соціальна ідея* — ідея соціальної справедливості, забезпечення гідного існування усім, в тому числі найбільш бідним, соціальним класам і верствам суспільства, рівності економічних, політичних і культурних можливостей для кожного громадянина незалежно від його соціального статусу.

Підтримуючи національну ідею, суспільство насамперед утверджує своє бажання конституюватись як нація, що розв’язує свої проблеми в рамках власної державності, в національній перспективі, взаємодіє зі світовою спільнотою з урахуванням своїх національних інтересів.

Видатний соціальний філософ минулого століття Карл Маннгейм виділяв такі спільні для всіх сучасних держав структурні проблеми: досягнення національної єдності; участь народу в управлінні; включення держави в світовий економічний порядок; роз-

в’язання національної проблеми ¹. Формулюючи сучасний український проект, ми шукаємо оптимального сполучення в національному масштабі всіх соціально-політичних та культурних складових. Неприпустиме здійснення кожної з цих ідей за рахунок інших. Здобуття національної незалежності шляхом обмеження елементарних людських прав і свобод або ціною масового зубожіння трудового люду так само неприпустиме, як і досягнення матеріального добробуту ціною втрати свободи та національної незалежності.

Національна ідея належить, таким чином, не до швидкоплинної електоральної тактики, а до довготривалої загальнонаціональної *стратегії* («Великої Стратегії» — у термінах американської політології). Це — ідея, спроможна забезпечити консолідацію й інтеграцію духовних і політичних сил нації, оскільки вона ставить велику патріотичну мету, що має наснажувати народ країни і мобілізувати його на подолання труднощів та розв’язання повсякденних проблем.

Проблеми, що їх необхідно вирішувати в рамках українського проекту, можна згрупувати, спираючись на таку класифікацію.

Українська національна ідея у міжнародній перспективі. Суттю сучасного українського проекту є ідея входження України до європейської спільноти. Мається на увазі не лише процедура вступу нашої країни до ЄС, а адаптація і повне прийняття українським суспільством системи європейських цінностей, модернізація не лише техніко-економічна і не тільки в галузі соціальних технологій, а й у ціннісній структурі суспільства. Можна упевнено твердити, що саме до європеїзації нашого суспільно-політичного життя була спрямована воля учасників Помаранчевої революції.

Міфи про неминучу «євразійську» долю України та її одвічну «східну орієнтацію»

¹ Див.: Карл Маннгейм. Диагноз нашего времени. — М., 1994. — 598 с.

прикривають політичні претензії великодержавних імперських сил і не мають нічого спільного ні з історичною реальністю, ні з національними інтересами України.

Розробка міжнародних аспектів українського проекту потребує чіткого визначення національних інтересів нашої держави у глобальному вимірі.

Можлива послідовна орієнтація на «багатовекторність», що, власне, була б пересмисленням концепції «нейтральності». З цієї точки зору Україна може розглядатися у міжнародному сенсі як «середня» держава, здатна лише до вибіркового, а не глобального докладання зовнішньополітичних зусиль за трьома базовими векторами (ЄС; стратегічні партнерства з Росією і США; Балто-Чорноморська вісь), поки наше суспільство не стало б спроможним самодостатньо виходити на міжнародну арену з власними далекосяжними національними інтересами. Такий підхід ґрунтується на отождоженні національних інтересів з можливостями силового впливу на хід глобальних подій («реалістичні стратегії») і не годиться Україні принципово. Відсутність агресивних силових претензій є однією з привабливих рис України як можливого міжнародного партнера.

Другий варіант полягає в орієнтації на очолюваний Росією євразійський блок, по суті, повернення до політичного простору, сформованого Російською імперією та СРСР, тільки в ролі незалежної держави. Такий варіант спирається на давню традицію протистояння з католицько-протестантським світом, побутову близькість культур і наявність економічних та культурних зв'язків з Росією й іншими країнами колишнього СРСР. Усі ці чинники сприяють непопулярності у певної частини населення самого факту державних кордонів України і схильності цієї категорії громадян до орієнтації насамперед на Росію. Суто консервативний характер подібної аргументації очевидний.

Нарешті, третій варіант виходить з того, що майбутнє України — у культурно-політичній системі Європи. Європа в культурно-політичному сенсі — це високотехнічна цивілізація, що ґрунтується на засадах ринкової економіки, політичної демократії та національної державності. Політичний вибір, здійснений українським народом, має саме європейську орієнтацію. З цієї точки зору далекосяжна національна стратегія нашої держави повинна спрямовуватися на зближення економічних інтересів України, її політико-правових структур та культурно-цивілізаційних норм і цінностей, включаючи побутову культуру, із західноєвропейськими. Відносини з великим сусідом — Росією — будуються залежно від того, якою мірою її власний курс є європейським.

Український проект у політичній перспективі. Європейська система політичних цінностей означає таку структуру владних відносин у суспільстві, за якої засадничі свободи і права людини були б захищені законодавчою, виконавчою та судовою владою, і суспільство могло б ефективно контролювати владу завдяки участі громадян у політичному управлінні державою, вільній від владного тиску виборчій системі та свободі слова і незалежності засобів масової інформації.

Ідеться не лише про законодавче закріплення норм демократичного устрою суспільства і не лише про реальне функціонування правових норм. Поверхова рецепція західного парламентаризму зводиться до запозичень соціальної технології, зокрема культурних методів. Лібералізм отождоженнюється з нестримним індивідуалізмом і жорсткою політичною конкуренцією. Однак ідеалом суспільної організації західного ліберально-демократичного зразка є таке суспільство, фундамент якого — захист людської гідності, а повага до особистості, ставка на індивідуальну ініціативу та особисту відповідальність поєднуються з принципом солідарності, з

підтримкою колективістських засад, що мають у нас стійку національну традицію. Адже громадянське суспільство немислиме без колективної дії і без суспільної солідарності. Саме принцип людської гідності має бути непорушною основою демократичного правопорядку.

Не можна не помічати, що високий ступінь національної консолідації, який продемонстрував Майдан, спирався насамперед не на традиціоналістські форми національних почуттів, а на політичну солідарність у боротьбі за демократичну Україну, за людську гідність, зневажену грубим адміністративним безкраєм.

Специфічний інтерес до проблеми всеукраїнської єдності зумовлений не в останню чергу зміною співвідношення між глобальними і регіональними складовими світової політики, зокрема творенням нової моделі регіоналізму в Європі. Регіоналізм тепер не розглядається як антипод соборності і не асоціюється лише з небажаними відцентровими процесами, а осмислюється як природне прагнення регіонів до самодостатності й самореалізації. Подолання радянської спадщини централізаторства, вихід українських регіонів на арену великої політики дасть змогу повніше розкрити регіональні можливості і легше інтегруватися в «Європу регіонів». У зв'язку з цим заслуговує на підтримку вивчення і культивування місцевих («земельних») традицій, асиміляція і розвиток їх засобами сучасної культури. Водночас не можна забувати сумного досвіду недавніх подій, коли місцева бюрократія намагалася використати сепаратистські настрої і регіональний псевдопатріотизм у своїх корисливих політичних цілях.

Серед політичних проблем, розв'язання яких має супроводжувати утвердження українського проекту, слід відзначити проблему національного політичного примирення. Висунута В. Ющенком ініціатива примирення ветеранів останньої війни мотивова-

на не тільки тим, що Президент має бути Президентом усієї України, а не певної частини її громадян, а й більш істотними обставинами. Українське суспільство не може перебувати у стані латентної громадянської війни. Суперечності в оцінках минулого неминучі, але тут необхідно знайти компроміс, який дав би змогу жити мирно на одній землі. Зауважу, що примирення неможливо досягти ані шляхом виправдання радикального націоналізму, ані реабілітацією сталінізму. Взаємне прощення російських і німецьких, німецьких і французьких ветеранів Другої світової війни не означало, наприклад, що прощаються Гітлер і гітлеризм. Має бути знайдена загальна гуманістична позиція, ціннісно вища від деталей історичного минулого.

Проблеми національної самосвідомості. Конституція України виходить із того, що виражена в ній воля народу до створення незалежної Української держави спирається на традицію боротьби за право українського народу на самовизначення. Право націй на самовизначення аж до державного відокремлення розглядалось і розглядається в європейській традиції як право *нації*, а, отже, нація є таким же носієм природного права, як і кожна людина — громадянин демократичної держави. Тому однією з колізій, які можуть виникати у процесі реалізації національної ідеї і розбудови національної правової держави, є колізія між *правами і свободами людини та правом нації*. Українська національна ідея має передбачати проект розв'язання цієї колізії.

З погляду стратегічних інтересів України, її національної ідеї дилема «права особи чи права нації» потребує чіткіших формулювань. Там, де права нації вступають у суперечність з правами особи, перевага, згідно з європейською ліберально-демократичною персоналістською традицією, віддається правам особи. Нація як суб'єкт історичного чину зіставляється з іншими нація-

ми або з міжнародними організаціями. Коли ж нація як ціле протистоїть особі, то йдеться фактично про співвідношення *особи і держави*. Права особи тут мають бути чітко захищені законом. Проблему потрібно перенести в іншу площину і можна говорити про недоторканість *прав особи* і водночас *вищість загальнонаціональних інтересів*, що не викликає сумнівів. Взагалі здатність переступити через свій егоїстичний інтерес завжди є ознакою високої духовності.

Окремий випадок цієї колізії — відносини між етнічними українцями та представниками інших етносів. Утворення української незалежної держави — результат історичної ініціативи і тривалої політичної боротьби *українського етносу*, що є титульною нацією України, на землі якої, своїй етнічній території, він становить переважну більшість.

Визнання української державності як результату багатовікової боротьби українців — народу і етносу — за своє культурне і політичне самовизначення означає, що держава Україна має особливі обов'язки перед минулими, сучасними і прийдешніми поколіннями, про що йдеться у преамбулі Конституції. Ці обов'язки полягають в особливій підтримці української національної мови і культури у такий спосіб, щоб це не принижувало національної гідності кожного громадянина України і не обмежувало його права і свободи.

Право української нації на безперешкодний культурний і політичний розвиток, яке безоглядно зневажалось в часи, коли Україна була позбавлена національної незалежності, може суперечити правам і свободам людей, що не є етнічними українцями. Українська національна ідея може, таким чином, набути форм, які суперечать принципу верховенства прав і свобод людини та забезпечення гідних умов її життя, зміцнення громадянської згоди на землі України, що проголошено в нашій Конституції. Ук-

раїнська національна ідея як суспільний проект повинна органічно ввібрати в себе ідею співжиття всіх етнічних груп держави в консолідованій полікультурній спільноті.

Поняття національної ідеї відображає суперечність між етнічним та політичним поняттям «нація». Ідеться про те, навколо якої системи цінностей має відбуватися національна консолідація — навколо етнокультурної традиції, що містить також національну легенду і національну міфологію, чи навколо цінностей громадянського суспільства і соціального договору. Поліетнічні суспільства в усьому світі задля збереження соціального миру і забезпечення постіндустріального розвитку схиляються до політичної, а не до етнічної інтеграції та асиміляції. Етнічна мозаїка потребує плюралістичних форм суспільного облаштування і виключає домінування однієї етнічної ідеології. Але політична інтеграція нації означає також підтримку тих високих сучасних форм професійної культури, які є способом культурного буття всіх громадян України незалежно від їхньої етнічної приналежності та витоків їх сучасного культурного світовідчуття, мови їх культурного спілкування.

На перешкоді вільному і неупередженому діалогу політичних українців — людей різного національного походження — можуть стояти і нерідко, на жаль, стоять історичні травми і образи, що так чи інакше успадковуються сучасними поколіннями через їхню історичну свідомість. Для уникнення міжетнічних конфліктів необхідні угоди і з'ясування стосунків між національними одиницями, а не тільки окремими людьми, погодження, які б підносили нації вище їхнього національного егоїзму. Реалізація української національної ідеї, ґрунтована на принципі міжнаціональної злагоди, потребує великої і копіткої праці, зокрема щодо погодженого і правдивого висвітлення національної історії кожного народу, що проживає на цій землі.

Розвиток культури на засадах українських національних традицій у взаємодії з культурно-національним розвитком усіх етносів України потребує особливої державної підтримки україномовної культури з одночасним наданням повних можливостей культурній ініціативі інших етнічних груп, включаючи російську. Не застосовуючи адміністративного тиску, влада має спрямовувати мовну політику так, щоб пануючою мовою побуту і мовою міжнаціонального спілкування в Україні стала українська. Йдеться про переважання в країні не просто української мови, а *україномовної культури*, яка не зможе утвердитися в культурному побуті, не ставши найбільш привабливою і сучасною за змістом.

Соціальна проблема у перспективі українського проекту. Зрозуміло, що доля українського проекту пов'язана з долею соціальної політики української демократії. Для національної ідеї матиме особливе значення стратегія державотворення як розбудови *соціальної* держави. Україна має стати такою державою, в якій високий загальний добробут і соціальна справедливість реалізувались би через ринкову економіку на засадах інституту власності при забезпеченні всім громадянам рівних можливостей для економічної діяльності, надійного державного захисту слабких і немічних.

Для досягнення цієї мети необхідні не просто швидкий розвиток продуктивних сил, не просто адаптація європейських нормативних документів щодо економіки і соціального стану суспільства, а утвердження нової соціально-економічної ментальності.

Так, для входження до європейської спільноти Україні потрібно прийняти кілька сот документів з різних проблем економічного життя; тільки екологічних директив ЄС, обов'язкових для реалізації перед вступом до Спільноти, налічується більше двохсот. Але насправді йдеться не про екологію, а про зміну економічної ментальності.

Сучасне уявлення про сталий розвиток ґрунтується на поєднанні економічної ефективності, соціальної справедливості та ресурсно-екологічної збалансованості. А це означає, що підрахунки з огляду на минуле, на мінімізацію здійснених затрат мають замінити підрахунки *майбутніх втрат і здобутків*, у тому числі в разі відмови від реалізації новітніх проектів.

Економічне зростання у будь-яких варіантах веде до збільшення кількості робочих місць і підвищує життєвий рівень працюючих. Але економічне зростання може мати і хижацьку природу, коли воно переслідує миттєві інтереси і супроводжується нищенням національних багатств, зокрема інтелектуального ресурсу. Минулі десятиліття призвели до втрати якості економіки (так, частка «важких» й екологічно небезпечних галузей збільшилася з 23% у 1991 р. до 60% у 2003 р.). Промислове піднесення впродовж 2000–2004 років мало низьку якість і створило загрозу самодостатнього зростання «важких» галузей. Тому національна стратегія має не просто орієнтуватися на ринок, який сьогодні відзначається не кращими характеристиками, а враховувати негативні соціальні можливості, у тому числі віддалені, і на державному рівні вживати заходів для запобігання небезпечним тенденціям у перспективі.

З цим пов'язана і гостра проблема долі нашої Національної академії наук. Безперечно, у ній надмірна роль прикладних інститутів, але ту передову науково-технічну думку, яка живе в нашій країні завдяки НАН України, було б навічно втрачено, якби вона була здана вітчизняній «важкій» індустрії, що дедалі більше примітивізується. Ставка на те, що все передове і прогресивне в нашій країні мусить само себе прогнати, ігнорує міжнародний досвід й орієнтує на «важкий» і «брудний» ринок. «Велика стратегія» національного розвитку України має орієнтуватися на високопрофесійні форми

культури і фундаментальні наукові дослідження, навіть якщо б вони здавалися непривабливими з погляду сьогоденного ринкового зиску. Зрозуміло, що все має свої межі, але ми повинні враховувати прості істини, як, наприклад, «дурні тому, що бідні, а бідні тому, що дурні».

Роль науки має різко зростати, оскільки тільки вона може найвірогіднішим чи-

ном визначити технічні та соціальні перспективи.

Тільки з подоланням зневіри і байдужості, з розвитком високої національної самосвідомості, з утвердженням у суспільстві почуття особистої і національної гідності народ України зможе подолати труднощі і посісти те місце у міжнародній спільноті, на яке він заслуговує.

А. ХАЛАТОВ

СТВОРЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ — КРИТЕРІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ ТЕХНІЧНИХ НАУК

Академія наук України була створена як складова частина АН СРСР, що визначало умови її формування і розвитку. Спрямованість на високу віддачу наукових розробок, доведення результатів фундаментальних досліджень до практичного впровадження завжди вирізняли українську Академію наук серед аналогічних інституцій. Саме в її складі сформувалися провідні науково-дослідні інститути технічного профілю, які зробили істотний внесок у розвиток машино-, ракетно- й енергомашинобудування, енергетики, авіації, металургії, електроніки та інших важливих галузей промисловості.

Зі становленням незалежної Української держави завдання, які висунуто перед Національною академією наук, змінилися докорінно. Сьогодні НАН України із розгалуженою мережею науково-дослідних інститутів фізико-математичного, біологічного, хімічного, гуманітарного і фізико-технічного профілів стала головним осередком науки в країні. Але за останні 15 років її організаційна структура практично не змінилася, і це певною мірою вплинуло на динаміку розвитку вітчизняної науки. На часі — реорганізація Академії наук відповідно до змін, які відбулися у суспільстві, впорядкування системи її дослідницьких установ.

Однією з найгостріших проблем, що дискутуються сьогодні науковою спільнотою країни, є визначення ролі інститутів технічного профілю у НАН України. Це питання не нове, вперше воно розглядалося ще понад п'ятдесят років тому, коли об-

говорювали роль Відділення технічних наук АН СРСР. Однак часи змінюються, і досвід минулого століття не може «механічно» застосовуватися в сучасних умовах. Сьогодні вже не треба доводити, що технічні науки рівноцінні з усіма іншими науками —

© ХАЛАТОВ Артем Артемович. Член-кореспондент НАН України. Завідувач відділу високотемпературної термогазодинаміки Інституту технічної теплофізики НАН України (Київ). 2005.